

„dalba kezdenek a madarak”
Kassák Lajos a koalíciós korszak első éveiben*

Az irodalomtörténet örök dilemmája a történelmi idők tektonikus mozgása. Mert amennyire nyilvánvaló az alapvető társadalmi változások, nagy világegések, mindent összehorogató forradalmak új életminőségeket és szellemi irányzatokat termő ereje, legalább annyira figyelmeztető jel a művészi szféra részleges autonómiája, a tudati folyamatok nyíltabb vagy rejtettebb továbbáramlása. Ezért aztán a kisebb-nagyobb periodizálásra kényszerülő történetírás csak részben oldja meg feladatát, amikor a hatalmi átrendeződéseknél és az azokat követő intézményi változásoknál húzza meg belső határait. Az árnyaltabb képhez ugyanis rögtön hozzátartoznak azok a folyamatrajzok, melyek közvetlenül vagy indirekt módon az eseményeket befolyásolták, motiváltakká válnak mindazok a szellemi tendenciák, melyek megakadtak vagy éppen felgyorsultak az adott korszakhatáron. Különösen érvényes ez a logika az egyed, a szubjektum esetében. A történelmi kihívásokra ugyanis az egyén pozíciójából vagy pillanatnyi kondíciójától függően számos válasz adható, s a szinte szükségszerű önellentmon-

* Részlet egy készülő monográfiából.

dások, az események determinálta finom szemléletváltások közepette gyakran még azt a vezérfonalat sem egyszerű felgombolyítani, mely az alkotói pálya számára a folyamatos működés vagy a megújulás esélyeit jelenti. Hogy konkrétak legyünk: egyfajta monografikus közelnézetben olykor akár meg is kérdőjeleződhet 1945 cezúra jellege, mely csak egy tartós, egyirányú politikai nyomással válik ideológiai méretűvé, s csak nagyobb távlatokból visszavetve bírhat reveláló erővel.

Kassák és az 1945-ös történelmi fordulat viszonya sem fejeződik be a kor általános ellentmondásainál, melyeket oly plasztikus tömörséggel foglalt össze a *Kis könyv baldoklásunk emlékére* paradoxona: „vártam a közeledő ellenséget, aki talán megszabadít bennünket a szövetségéstől”.¹ E viszonyban ott feszülnek a művész és a közéleti ember kezdeti ritmuszavarai is – előző szilárd alkotói meggyőződéssel nagyívű életpályáját építené tovább, utóbbi a teljes mozgalmi és egyéni elszigeteltségtől megszabadulva hatalmas lendülettel kezdene a kulturális szféra újjáépítéséhez. Ehhez pedig a háború végén aligha kínálkozik jobb ajánlólevél, mint a szocialista érzület és a munkásíró régről örökölt státusza. A kassáki ambíciók térnyerésével rövidesen gyakori átjárások nyílnak mű és szerep között, a magány monolitikus tömbjét a termékeny konfliktushelyzetek tömege váltja fel, író és közember tevékenysége hamarosan harmonikus egységbe rendeződik. Hol a megszülető művek révén, hol „a magatartás a remekműve”² (Lengyel Balázs), máskor egyszerűen csak dinamikus aktivizálódása ad jól kitapintható impulzusokat a hazai modern művészeti törekvéseknek. A fentiek tudatában nem minden megdöbbenés nélkül olvashatta évtizedekig az érdeklődő a kézi-

könyveknek azt a – csak újabban revideált – álláspontját, mely szerint „A felszabadulás sem tematikában, sem hangban nem hozott már lényeges változásokat nála [...] Közéleti szereplése [...] igen messze van a tízes, húszas évek aktivitásától.”³ S ami egy sematikussá váló irodalom tükrében legalább ennyire meglepő, hogy „régől megmerevedett politikai-társadalmi nézetei fölött végleg eljárt az idő”⁴ (József Farkas–Szabó György).

Az irodalmi köztudatba is jócskán bevésődött tévhitre, természetesen, a közéleti író munkássága felől adható a leglátványosabb cáfolat. De a korabeli műveket elemezve annak belátásához sem szükséges különösebb éleslátás, hogy az elkerülhetetlen biológiai öregedés attitűdjei között felfedezzük az életművet jellegzetesen meghatározó krónikás szerepet, Kassáknak a napi politikával szinkronban működő – elvekben különben mindannyiszor elítélt – alkotói reflexeit. Különösen igaz ez, ha a koalíciós idők Kassákjának emberi-írói pozícióját a megelőző évtizedekhez exponáljuk. Ott se lapja, se tábora, felesége öngyilkosságával legközvetlenebb kapcsolatai is széthullottak. Végül a demokratikusabb fórumokkal együtt maga is teljes hallgatásra kényszerül. Itt megszenvedett gyászát egy újabb nagy szerelem csillapítja, majd házassága fiatal gépírónőjével, Kárpáti Klárával. És alig követhetők rangos társadalmi megbízásai. Hovatovább 1947 végén, a pártharcok kiéleződése idején a kommunista propaganda egyebek mellett álláshalmozással is vádolja⁵ – nem minden indok nélkül. Elsősorban aktivitásának érzékeltetésére, rejtett energiáinak robbanásszerű kitörésére figyelmeztethet megbízásainak és posztjainak 3–4 éves, közel sem teljes keresztmetsete.

Kassákot már a budai harcok idején néhány művész – főként színész – társaságában a pesti romok között találjuk, hogy a kulturális életben leghamarabb beindítható színjátás újjászületésén bábáskodják. Ebbéli kapcsolataival függhet össze, hogy – miként azt Csaplár Ferenc részletesen megírja⁶ – 1945 májusában az írók közül elsőként kap Keleti Mártontól szerződést filmforgatókönyv készítésére, s tagjává választja az Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság. Természetesen, írói termékenységével párhuzamosan szerkesztői ambíciói is újraélednek. Miközben meghatározó publicistája a kezdetlegesen szerkesztett, pár oldalon meginduló napilapok közül a Népszavának, a Világnak, a Magyar Nemzetnek, a Kis Újságnak – saját irodalmi fórum után is néz. Balogh páter államtitkár támogatása és a kommunistákat képviselő Révai József heves ellenállása közepette – jöllehet, főszerkesztőként Benedek Marcell nevének feltüntetésével, gyakorlatilag azonban teljes szabadkezet kapva – szerkesztőként örökli meg Herczeg Ferenc művészeti képes hetilapját, az Új Időket, melynek első száma – minden irodalmi laptársát megelőzve – augusztus 4-én meg is jelenik. Néhány hónap múlva a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium osztálytanácsosa, a Demokrácia Kultúrnapjai néven ismert művelődési akcióprogramok szervezője: többek között Érden, Sáropatakon, Kecskeméten, Szegeden, Székesfehérváron és Pápán. „Az egésznek [...] Kassák volt a lelke, mozzatója, spiritus rectora”⁷ – emlékezik tevékenységére Palotai Erzsébet. Közben a fővárosban Lukács György vezetésével szerveződik egy operatív jellegű kultúrpolitikai bizottság, melynek az író is tagja. A legkomolyabb megbízás azonban a hazai művészeti élet koordinálására született Magyar Művészeti Tanácsnál várja: itt nemcsak a hét szakta-

nács egyikének, az irodalminak hat esztendőre megválasztott tagja, hanem az elnök Kodály Zoltán mellett Szőnyi Istvánnal a szervezet alelnöke is, s egyben a Tanács kiemelkedő színvonalú folyóiratának, az Alkotásnak felelős szerkesztője. Emellett – célozva Kodály gyakori távolmaradására – egy 1947 novemberében született jegyzőkönyvből azt is megtudhatjuk, hogy „Szerkesztő Úr alelnöksége idején hónapokon keresztül vállalta és viselte a Művészeti Tanács vezetésének nehéz terhét”.⁸ Nem beszélve az Alkotással párhuzamosan indított, kéthetente jelentkező irodalmi-művészeti lapjának, a Kortársnak jelentős energiákat emésztő munkálatairól, melyekkel Kassák alkotói függetlenségét és egyéni ízlésvilágát kívánta demonstrálni.

S a közéleti szereplések sora tetszés szerint folytatható.⁹ 1947-ben a hatvanéves alkotót ekkor szinte példátlan megkülönböztetéssel: emlékkönyvvel és kiemelt rendezvényekkel köszönti a kulturális élet. A figyelem a szociáldemokraták kultúrpolitikusának is szól, hiszen e párt legjelentősebb íróját heteken belül művészeti bizottságának elnökéül választja, s az augusztusi országos választások során képviselőként a Parlamentbe is bejuttatja. Közben tagja az Újságíró Szövetség elnöki tanácsának, a Magyar Írók Szövetsége vezetőségének, a Munkás Kultúrszövetség tanácsadó testületének, társelnöke a PEN Klubnak, Ortutay Gyula meghívja a magyar UNESCO-bizottságba. Tagja lesz származása folytán a Magyar–Csehszlovák Társaság előkészítő bizottságának, a La Fontaine Irodalmi Társaság elnöki tanácsának és – talán egyetlen szemfényvesztő kalandként – neve a kommunista befolyással induló folyóirat, a Csillag első 33 számának szerkesztői névsorába is bekerül. Mivel utóbbit kivéve tevékenységének mindenütt nyoma van. Az egykori fiatal

munkatársát, Major Ottót idézve: „Aki ismerte Kassákot, tudja, hogy ő tiszteletbeli megbízást soha nem vállalt, s minden munkát halálosan komolyan vett.”¹⁰ Talán ennyit Kassák korabeli aktivitásáról és közéleti szerepéről. Mely utóbbit különben a két munkáspárt erőszakos egyesítéséig meglehetősen magasra értékelt a koalíciós hatalom: az említett posztok és figyelem mellett 1946-ban – akkor még úgy tűnik, nemzeti ajándékként – házat kap Békásmegyeren, neve szerepel a kiemelt 25 művész – közöttük hét író – között, akiket „a magyar állam megbecsülése jeléül életjáradékkal tüntet ki”.¹¹ Tiszteletbeli tagjává választja a Vajda János Társaság, a Petőfi Társaság, megkapja a főváros Szabadság-díját, majd a Baumgarten-díjat, a Mikszáth-emlékplakettet és – jöllehet, politikai nyomásra ekkor már törlik az első Kossuth-díjasok névsorából – a Kossuth Érdemrend harmadik fokozatát. Bennünket, persze, ezek tudatában is elsősorban a művek, a művészi megnyilatkozások érdekelnek.

Ha Kassák közéleti szereplésének ugrásszerű változásán túl nem is találni valamiféle cezúrát, eddig ismeretlen szint az 1945-ös fordulathban, az életmű újraértelmezésének külső és belső kényszerétől az író sem mentesülhet. Főként nem attól a felszabadító élménytől, a túlélés csöndes eufóriájától, melyet az ostrom és a háború befejezése jelentettek, s melyeket a kommunista ideológia sok esetben hajlamos volt baloldali politikai gesztusként értelmezni. Részben, persze, az is volt: a kassáki különállás, a napi politikát megkerülő osztályszolidaritás módján. Tetézve ugyan az öregedő férfi elhatalmasodó aggályoskodásaival, az előző háború pacifista reflexeit hasznosítva, a szocialista fordulat perspektíváiban egy idealista társadalomépítés lehetőségeit is fölérve.

Éppen ez a sajátos elvi szilárdság, látens messiástudat tette azonnal alkalmassá a cselekvésre, morálisan feddhetetlenné egy meglehetősen bonyolult korszakban a megújulás folyamatos képviselőjére. Az öröm és a tartózkodás kevert, jellegzetesen kassáki szólamai most is elsőként a lírából hangzanak fel, 1945-ös összegyűjtött verseinek utolsó ciklusában, *A költő önmagával felesel* címűben már ott lüktetnek a „gonosz, szép világ” (*Tévelygő ének*) ellentmondásos, ám fesztelen hangulatai. Mivel a negyvenes évek háborús verseinek rezignált közhelyekbe futtatott lírai élményeit kétfelől is kimozdítják a szűk látókörből a történelmi események. Azokon a pontokon, ahol a „szívendőfött Város” mozdulásainak szinte penzumszerű rögzítése befejeződik (*Ostrom után, Budapest, A tulsó partról, Pesti lovak 1945 tavaszán*), nyugtalanul tör fel az önvizsgálat igénye, sarkosabban fogalmazódnak meg a korábbi gondolati költemények töprengései. A „Ne aggódj és ne jajveszékelj” (*Menetelés közben*) puritán moralizmusa – világosabban majd a publicisztikában kifejtve – a múlt terméketlen ideológiai csatározásainak lezárását sürgeti, a korábban kiadatlan *Terítsd ki szárnyaidat* pedig legalább ilyen súllyal veti fel a „Bűnösök vagyunk, semmi kétség” ambivalens lírai tételét. A pólusok között az építés természetes, konstruktivista motívumai fénylenek (*Érik a gyümölcs, Széthulló fájdalom, Építő lélek*) – a kor irodalmára oldalvást pillantva állíthatjuk, még az új sematizmus – Kassákot különben is alig érintő – ideológiai korlátai nélkül.

A világháború befejezésekor tehát újra a maga természetes gazdagságában kezd kibontakozni az író alkotói tevékenysége. A pusztításra adott gyors költői válaszaival párhuzamosan publicisztikájában a közéleti-politikai érdeklődése

éled újjá – programcikkei, művészeti írásai és az Új Idők szerkesztői gyakorlata pedig egy hosszabb, elszigeteltségben telt periódust követően együttesen rajzolják elő a kassági ízlés módosulásait, s mindazokat az inspiratív elemeket, melyek modern művészetfelfogásából aktuálisak és követhetők maradtak. Kassák aktivitásának lényege ugyanis, túl alkati tulajdonságain, ekkor kétségtelenül az az epizód, hogy a történelmi változások főbb vonalakban több évtizedes művészetpolitikai elképzeléseinek látszottak utat nyitni. Nemcsak az öldöklő háború fejeződött be, hanem a koalíciós időkben elkezdődött annak a társadalmi rendszernek gyors felbomlása is, mely őt osztályérdekei és ideológiája révén lényegében háttérbe szorította, s közvetve átfogó modernista törekvéseit derékba törte. Az országépítés folyamatában olyan, a harmincas évek táján megakasztott ambíciói válhattak időszerűvé, mint a munkásság szemléleti változásait serkentő programjai, a napi politikától tartózkodó, alig kikezdhető baloldalisága, az egyetemesebb művészeteszményért perlekedő avantgarde hagyományok ébrentartása. Lírájában az egyéni konszolidálódás színei, a békás-megyeri vidékiség mítoszoktól megfosztott tárgyyszerűsége, valamint a történelmi elégtétel élményének erősödése árnyalják tovább a férfias lejtésű bukolika korábban már meghódított hangjait, mint ahogy regénybe kívánczozó számvetés születik az utóbbi évtizedek ideológiai harcaiból, politikai eltévelyedéseiből: *Az út vége*. Az újfajta teljesség ígézetében megmozdulnak az eltakart képzőművészeti ambíciók, ismét életformává válik a szervezés, s ha kudarcra ítélve is, a megváltozott körülményeknek szólnak a filmíró-drámaíró próbálkozásai.

Az ország korabeli politikai állapotából következik, hogy

a háborút követő bosszúhullámmal párhuzamosan gyorsan aktivizálódnak a kevésbé kompromittálódott társadalmi erők – elsősorban a munkáspártok, a parasztság baloldali szervezetei, a kereszténydemokraták. S noha az egykori Munka-kör sok tagja – miként a fotós Gönci Sándor és Heimer Jenő emlékezik¹² – a kommunistákat választja, abban sincs semmi meglepő, hogy Kassák a Szociáldemokrata Párt „1900-as évek elejére datált (talán eredeti)” tagkönyvét fogadja el. Minden ellentmondással együtt a két háború között ehhez a szervezethez köti intenzív munkakapcsolat, a Népszava több évtizedes munkatársa, harmadik utas baloldali elképzeléseiből is elsőként a moszkvai befolyású kommunisták ideológiáját lehet kizárni. Ráadásul a párt pozíciója ekkor még merész társadalmi elképzeléseihez is megfelelő garanciákat jelentett. Az eszmei tájékozódás mellett legalább ennyire konstruktív gesztus, hogy „Kassák azon kevesek közé tartozott, akik elvakult és személyes, vagy politikai indulatoktól, a végiggondolatlan türelmetlenségtől mentesek maradtak”¹³ (György Péter). Nagy tapasztalata, bölcsessége többet látatott már vele a világ dolgainak összefüggéseiből, mintsem hogy szellemi hajtóvadászatra induljon. Ha szólt is olykor politikai felelősségről, mint a Szocializmus induló számában (*Előljáró szavak*), a bűnök mellett mindig megemlítette az erényeket is, „a külső erőszak érvényesülését”, s az egész író-társadalom nevében bizonygatta: „a munkásságnak, mint új olvasórétegnek, semmi oka nincs az írókkal szemben táplált bizalmatlanságra”.¹⁴ Még a legszélsőségesebb esetekben is, ha valaki nagy csalódására „az aljas brigantikhoz” pártolt, szükségét érezte kijelenteni: „nem vállaljuk a szigorú bíró szerepét”¹⁵ (*Emlékezés Knut Hamsunra*).

Őt mint művészembert a művészet egyetemesebb fejlődésének kérdései jobban izgatták. Mind a képzőművészetben, mind az irodalomban nemzeti tragédiaként fogta fel „a negyedszázados magyar reakció” szellemi elszigetelődésének romboló hatását¹⁶ (*Rózsa Miklós emlékkiállítás*), s ide vezette vissza az írói szemlélet igénytelenségének folyamatát is. A kérdést még születésnap interjújában sem tudta megkerülni: „a magyar írók – mondja az Új Magyarországot képviselő Molnár Aurélnak – feltűnően tájékozatlanok a világ dolgaiban [...] túlságosan kiszakadtak a művészet nagy teljességéből [...] Az első nemzedéken az ellenforradalom valóságos szellemi kasztrációt hajtott végre, a második nemzedék már önként követte elődeit ezen az úton, az utánunk jövők pedig már így születtek.”¹⁷ A sommás ítélet, természetesen, így nem helytálló – Kassák legfeljebb ha szűk osztályszempontokat érvényesít visszapillantásában. Ugyanígy csak az izmusok recepciójára lehet érvényes az a vissza-visszatérő panasz, mely a szakmailag hiteles kritikai életet hiányolja, mivel – mint mondja – „művészetünk kritikai szóvivői [...] ma már szívesebben hallgatnak, semmint hogy állást foglalóan vállalják feladatukat”¹⁸ (*Három mester grafikája*). Ami viszont valóban jelentős légszomjat jelenthetett egy volt avantgarde művész számára, az a nyugati irányzatoktól való fokozatos elszigetelődés. Azé a Kassáké, aki már a húszas évek derekán a kísérletezéseiben változatosabb francia irodalomra irányította érdeklődését, s akihez az utóbbi évek német–olasz szellemi blokádján keresztül alig-alig érkezhettek – jöllehet, ekkor már szinte végnapjaikat élték – a szürrealizmus vagy a konstruktivizmus jeladásai. A közvetlen politikai okokon túl ez a magyarázata, hogy a háború után a modern művészetekre fogéko-

nyabbakban elemi erővel tör fel a francia tájékozódás igénye. Kassák már első kiállítási jegyzetében örömmel állapította meg, hogy a tárlat anyaga sikeresen „szabadította fel magát a mesterkélt idillikus német hatás alól, és fordult Párizs felé anélkül, hogy szolgálai utánzójává lett volna a francia irányzatoknak”¹⁹ (*A Székesfővárosi Képtár kiállításához*). Ha valaki ekkor még politikai indítékokra gyanakodna, azt a koalíciós időkben tömegével győzhetik meg az író francia orientálódású attitűdjei és vallomásai. Szerkesztői munkájában és szépirodalmi alkotásaiban is tetten érhetően, művészetszemléletében pedig alapvetően eligazító ereje van az egykor eleresztett Párizs-élménynek. Ezek közül csak néhányat felvillantva: a filmmel kacérkodva az oroszok monumentális vonalvezetése mellett „fotografikus finomságokban a francia” példa termékenységet említi,²⁰ képzőművészeti áttekintésében – szemben a nagybányaiak konzervativizmusával – „festészetünk legjelesebbjeinek fejlődésvonalát Párizs határozta meg”²¹ (*Képzőművészetünk Nagybányától napjainkig*). Az Európai Iskola megalakulását szintén a modern képzőművészet nyugati szellemi vonzódásával magyarázza, mint ahogy ebből az időből származik talán legszárnyalóbb személyes vallomása erről a kapcsolatról: „a francia újító szellem [...] – írja 1947-ben a Nagyvilágban – ámulatba ejtettek és bűvöletükben tartanak ma is [...] azóta minden képzőművészeti terméket hozzájuk viszonyítva értékelek [...] a francia racionális és mégis végtelenül kötetlen szellemiséghez vonzódok a legmélyebben, ha verset írok, ma is úgy érzem, hogy köztük élek és elsősorban nekik írok”²² (*Időszerű vallomás*).

Az elszigeteltség negatív élménye és a társadalomtól a modern művészetek kibontakozásának számonkérése tehát

– a közszereplésekben és a publicisztikában még markánssabban tetten érhető szociális indulatok mellett – Kassák legbiztosabb zsinórmértéke. Ebből vezet le szinte minden, számára ellenszenves szellemi megnyilvánulást, a világlátott ember pozíciójából sürgeti „az értelmiség átgondolt, felelősségtudatos csatlakozását”²³ (*Zürzavar és késő bánat*). De elgondolásaiban, a korábbi idealista színezettel, megjelenik a kenyérgondokból kinőtt művelt munkás víziója is, „mivel az ország építőinek – miként a Népszavában írja – nem leterrorizált szolgálkra, hanem tudatos, tág látókörű segítő-társakra van szükségük, éppen ezért elodázhatatlanul fontos az általános kultúrnívó emelése”²⁴ (*Invitáció*). Munkásság és értelmiség összemontírozott tablóján, persze, most is a művész a központi figura. S ha figyelembe vesszük, hogy az író a munkásirodalom és az avantgarde, a korszerű kultúrpolitika és műhelyteremtés hazai eredőinél egyaránt kulcszereplő, s ráadásul a háborút fölvezető politikai folyamatokban sincsenek erkölcsi botlásai, jobban értjük azt a magabiztosságot, mellyel – részben szenvedő alanyként és kívülállóként, részben pedig a történelmi kor egyik kétségtelen előfutáraként – a múlt felett ítélkezik. Elsők között marasztalva el a progresszív magyar értelmiséget, mely „távrolról sem fejtette ki azt az ellenállást, amit a reakcióval szemben lelki érzékenységénél, szellemi fölkészültségénél fogva a saját s továbbá az ország kultúrája érdekében ki kellett volna fejtenie”²⁵ (*Mit adtunk az értelmiségnek?*).

Ebben a viszonyítási rendszerben, melyben Kassák legfeljebb csak nagyvonalú írói gesztusaival törekedett a teljességre, s szemhatárából kikerült a társadalom több jelentős rétege, különös ambivalenciával jelennek meg a pályatársak. Láttuk, politikai felelősségüket tagadta, régi tapasztalatai

alapján a napi csatározásoktól óvta őket, ügyeiket pedig „hozzá nem értők, vagy hozzá érteni nem akarók” kezén tudta²⁶ (*Zűrzavar és késő bánat*). Lépten-nyomon szóvá tette csalódottságát, mivel az alakuló új társadalom nem sorolta legfontosabb teendői közé a művészeti élet megszervezését, s még a háborút követő depresszió oldódását érzékelve, a szellemi decentralizáció átmeneti tüneteit méltatva sem feledkezett meg hangsúlyozni a debreceni írókongresszuson: „az íróknak még semmi mód nem adatott ahhoz, hogy alkotásaikkal a nyilvánosság elé léphessenek”.²⁷ Másfelől, némileg saját elbizonytalanodásait általánosítva, épp a határozott művészi kiállás és a nagy szintézisek hiányát magyarázza azzal a körülménnyel, hogy az író „még nem találta meg azokat, akiket őszinte odaadással szerethetne s humanista létére az elvakult gyűlölet sem sarkallja tevékenységre”²⁸ (*Néhány megjegyzés színigazgatóink nyilatkozatához*). Az egymást gazdagító érvek mögött egyértelműen kitapinthatók a helyét kereső Kassák és a korabeli törékeny demokrácia legfőbb ellentmondásai. Utóbbi a háború okozta sokk és a művészeti életben is egyre élesebben kirajzolódó diktatúra között őrlődik – az író az első felhőtlen újságcikkek reménysugarai közé kever mind komorabb színeket. 1945-ös Népszava-beli sorozatában még hiszi „egy szebb jövő lehetőségeit” (*Vonatfűtty*), hogy „túljutottunk a zátonyon” (*Egy város arculatához*), ekkor még „arany derűben ragyog [...] az ég” (*Egy tavaszi nap*), cikkeinek és verseinek egyik meghatározó motívuma a milliók kezében lévő kulcs, mely fölnyitja „a paradicsomkert kapuját” (*Ünnepi gondolatok*), „a megkívánt jövő előtt” föltárja az áhított kaput (*Csábítás a jóra*).²⁹

Ugyanakkor, nem azért küszködte és politizálta végig a

század első felét, hogy ne észlelje a korfordulat riasztó jeleit. Igaz, rossz előérzetének csak ritkán ad politikailag is adekvát kifejezést, a művészet autonómiájáért folytatott makacs harca viszont akár a gyors elidegenedésnek tünete is lehetne. Miként szemléletének az a – napi politizálás ellen ható – alaptétele is, mely a tízes évek hatalmi fordulataitól a negyvenes évek mórliczi ihletettséig művészeti tevékenységét alapvetően befolyásolta. A mindenkori hatalommal szembeni fenntartásait pontosan rögzíti egy, akár programcikknek is beillő nyilatkozata, melyet több neves pályatársával együtt Pán Imrének ad az Új Időkben az írók feladatáról. Ebben nem hagy kétséget afelől, hogy a pártok feleslegesen erőltetik a szolgálalkúséget az alkotókra, mivel ők „nem sok hajlandóságot mutatnak erre a szerepre”. Különben is – mondja –, a pártok és az írók közötti viszony még közel sem tisztázódott, s ha a hatalmon lévők értelmes gesztusokat kívánnak tenni e kapcsolat megteremtésében, „segítsék őket eszközeik megszerzéséhez s alkotásaikból iparkodjanak társadalmilag hasznosítani azt, ami a fejlődés vonalába esik”³⁰ (*Beszélgetés az írók feladatáról*). Gazdag publicisztikájában és írói reflexióiban, persze, az alkotás szubjektív feltételei is gyakorta megfogalmazódnak. Szakmai szinten véleménye nem sokat változik az elmúlt évtizedek meggyőződéséhez képest: *Az író írjon* – vallja egyik kulcscíkével a Világban, s belülről, pályatársként már maga is élesen fogalmaz. Pontosán elkülönítve – akárcsak a napi irodalmi viták esetében – a kotnyeles politizálgatást a szakszerű irányító munkától, a kisszerű pozícióharcokat „a megmételgetett lélek, az elhomályosított értelem, az elfajult érzelmek” időszerű műbeli megjelenítésének feladataitól.³¹ Alkatából és egykori aktivista attitűdjeiből egyaránt követke-

zik, hogy az új helyzet, a szellemi kibontakozás lehetőségei intoleránssá teszik az elvontabb, meditatívabb művészi megnyilatkozásokkal szemben, s így akcióprogramjai – apolitikus megnyilvánulásai is nemegyszer ellentmondásba kerülve – visszacsempészik írásaiba a legaktuálisabb kultúrpolitikai kérdéseket. Miként említett cikkét is látens módon átszövi a társadalmi változások, a helykeresés, az erőviszonyok alakulásának izgalma: „Nem tudok szakmát, foglalkozási ágat – írja –, amelynek tagjai annyira sem ismerték volna fel helyzetük tragikus voltát, mint az írók, akik odáig sem vitték, hogy komolyan összeültek volna helyzetük megbeszélésére, tisztázták volna az új államrendhez való viszonyukat, helyet kértek volna az elvégzendő nagy munkában és lépést tettek volna ehhez a munkához szükséges eszközök megszerzésére.”³² Nos, ha Kassák a rendkívül tarka irodalmi képződményről ehelyütt meg is feledkezett, hangadó ambíciói eléggé nyilvánvalóak. Sok tényező közrejátszott tehát abban, hogy a viláégés után elsőként kap lehetőséget egy irodalmi orgánum – s ezen keresztül lényegében az irodalmi élet – megszervezésére.

Hogy az Új Idők szerkesztése az első hónapokban szinte kizárólag Kassák kezében volt, azt pontosan jelzi a lap profilja, és több kortársi visszaemlékezés is. Beleértve e körbe a főszerkesztő Benedek Marcellt és a társszerkesztő Lyka Károlyt, akik csak támogathatták a francia orientálódást és a képzőművészeti hangsúlyok erősödését, mint ahogy az irodalmi társszerkesztőtől, Fodor Józseftől sem lehetett idegen az a polgári humanizmus és baloldali tájékozódás, melyet Kassák szinte a régi Új Időktől örökölt. Kevesen figyeltek még fel ugyanis arra, hogy Herczeg Ferenc konzervatív lapja a negyvenes években az értékmentés és szellemi

ellenállás egyik színvonalas fórumává vált, s 1944-ben az elbeszéléseket közlő Kassák mellett (*Egy kamasz naplójából*, *Kongató harangok*) olyan munkatársai voltak, mint Márai Sándor, Kárpáti Aurél, Szerb Antal, Lyka Károly, Nadányi Zoltán, Benedek Marcell, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor, Karinthy Ferenc. Különben később fel sem merülhetett volna a lap megmentése, a benne lévő szellemiség folyamatosságának biztosítása. Mint említettük, kezdetben Kassák szándékai szerint, miként arról némi iróniával Fodor is beszámol: „együtt szerkesztettük ideális egyetértésben. Tudniillik akképpen, hogy minden úgy volt, ahogy ő akarta, felelős szerkesztői minőségében...”³³

Az Új Időket rövid ideig felelős szerkesztőként, majd a 9. számtól egy ideig főmunkatársként jegyző Kassák – az európai szellemi horizontot reprezentáló erős francia érdeklődéssel párhuzamosan – két irányban igyekezett újítani. Egyfelől a lapba visszacsempészte az avantgarde-nak azokat a klasszikussá váló értékeit, melyek a harmincas évektől a magyar kultúra perifériájára szorultak. Törekvéseit, miként korábbi folyóiratainál, most is a vizuális-tipográfiai változtatásokkal kezdte: a szellősebb, hivalkodóbb tördeléssel előtérbe hozta a képi látványt, s az addig többnyire patetikus-historikus illusztrációkat felcserélte az izmusok reprezentatív dokumentumaival. Így válhattak a lap meghatározó képzőművészeivé Kernstok Károly, Szalay Lajos, Rippl-Rónai, Derkovits, Borsos Miklós, Tihanyi Lajos, Nemes Lampérth, Uitz vagy a fotós Lengyel Lajos és Haar Ferenc. De az avantgarde érveit erősítette a magyar szellemi élet elzárkózásának – többször a „kínai fal” metaforájával érzékeltetett – vádja is. Kassák a történelmi kudarcok egyik okát a magyar értelmiség passzivitásában és világtól való

elszigeteltségében látta, s ennek folyamatosan hangot is adott publicisztikájában. Hasonlóan káros mechanizmusok működését vélte felfedezni a művészetek területén is. Az a fajta szorongás, mely az emigráció utáni beszűkült kommunikációs lehetőségek miatt tulajdonképpen későbbi aktivista gesztusait is beárnyékolta, kategorikus ítéletek formájában fogalmazódik meg a szellemi horizont időleges kitágulásakor. E kritika felszínesebb jele a lap *Világtükör*-rovatának kulturális kavalkádja, a különböző nemzeti irodalmak (szerb-horvát, román, francia, olasz, angol, kínai, török) összeállításai viszont – főleg ha a válogatások modernista attitűdjeire is figyelünk – már távolabbi célképzetek felé vezetnek. Az uralkodó nép-nemzeti értékek mellé állítják a világit, az egymás eredményei tudatában alakuló egyetemeset, melyre Bartók, „a magyarság legmesszebbre világító tíz lángelméjének egyike”³⁴ a modell értékű példa. Fodor Gyula nekrológja után Kassák külön írásban emlékezik a nagy zeneszerzőre, pályáját párhuzamba állítva más műfajok hazai nagyságaival. Az eddig elmondottakból válik igazán érthetővé közelítése: „Minden vonatkozásban méltó társa volt – írja – a költő Ady Endrének és a festő Kernstok Károlynak [...] Világviszonylatban Bartók jóval messzebb jutott Adynál és Kernstoknál. Ők itt emésződtek el közöttünk, mintegy kínai fallal körülváratva...”³⁵ (*Bartók Béla*). A modernista értékeket visszafogadó nyitottság az egyik meghatározója a Pán Imrével folytatott beszélgetésnek, s ebbe az irányba mutat Kállai Ernő expresszionista hagyományokat továbbgondoló írása is³⁶ (*Egy festőnemzedék*). Kassák a két világháborút követő társadalmi helyzet analógiáira figyelmeztetve veszi védelmébe a „nem egyszer érthetetlennek és brutálisnak tűnő” művészi kísérletezéseket, melyekben

„nagy szerep jut a torzításnak”³⁷ (*Egy képképzésről*). S ezzel – elvekben legalábbis – újra az avantgarde esztétikájához érkezett.

Még erősebben gyökerezik a kor politikai viszonyaiban az írónak a művészetek autonómiájáról vallott meggyőződése. Kassák, ha egyelőre nem kerül is összeütközésbe az orosz megszálláshoz inszisztáló kommunista hatalommal, s az azt képviselő Révai–Lukács-féle kultúrpolitikával, a két háború közötti idők tapasztalatai alapján igazán nem mondható ingerszegénynek politikai környezete. Harmincas évekbeli publicisztikája ismeretében pedig az sem kétséges, hogy kezdetektől tisztában volt a szovjet típusú hatalom működési elveivel. A megkeresés véletlennek tűnő epizódja mellett épp viszolygása determinálja, mikor baloldali érzelmeivel inkább a szociáldemokraták szellősebb ideológiáját keresi, vagy amikor „a szürke egyhangúságból, a keserű nemtörődömségből emberi öntudatra ébresztő” munkásszerveződésekről nosztalgiazik³⁸ („Az eltűnt idő nyomában”). De ebbe az irányba terelik személyi kapcsolatai is. A szociáldemokraták Justus Pál által vezetett baloldali szárnya a Munka-kör számos ideológiai megnyilvánulását konzerválja, amikor a népiek balos szociális érzékenysége és a lenini filozófia között egyensúlyoz. Általánosabb szinten a diktatúra veszélyeire figyelve, s különböző változatokban hangsúlyozva azt a tételt, melyet Justus a lap első számában megfogalmaz: „szocializmus nélkül nincs demokrácia [...] de nincs szocializmus sem, demokrácia nélkül”³⁹ (*Jegyzetek a demokráciáról*). Az egykori munkásíró, majd avantgarde vezér számára ebben az összefüggésben – a pártbeli összefüggésekre egyáltalán nem ügyelve – osztálya elkötelezett érzelmi képviselője jelenti a szocializmust, s ennél is

halványabb teoretikus fedezettel a művészetek feltétel nélküli szabadsága az alkotói szféra demokratizmusát. Előbbi hitelét elsősorban szépirodalmi műveiben érzékelhetjük, a művészi autonómiáért vívott küzdelme pedig a koalíciós időkben főleg szerkesztői, művészetszervezői elképzeléseiben jut kifejezésre. Nem véletlen, hogy az Új Idők induló számába Justus jegyzete mellé szerkeszti Bálint Endre kompromisszumokat nem ismerő, *A művészet szabadsága és a szabadság művészete* című írását, mely szerint: „A művészet irányítása ellen egyetlen elfogadható szempont az, hogy a művészet irányítása képtelenség. Abban a pillanatban, hogy irányítani kezdik, megszűnik művészet lenni, legfeljebb a propaganda heterogén műfajává válik. A művészet önmaga irányítja önmagát, nagy forradalmi, stílusváltásai bizonyítják ezt.”⁴⁰ Az idealista színezetű eszme-futtatást Kassák rögtön meg is toldja folytatásokban közölt regényének értelmezésével. A negyvenes évek elején írt *Mögötte áll az angyal* lányszereplőiről szólva a művészetek világát választó hőséről igyekszik megjegyezni, hogy „a művészet világában tudja csak kifejezni igazi önmagát”, s ami az autonómia kérdésében még irányítottabb érv: „Ami körülötte történik, erős, mély kapcsolatban van vele, de végeredményben nem tud rá döntő befolyással lenni.”⁴¹ Kassáknak azonban, némileg a Dokumentum bukásához hasonlóan, hamarosan be kellett látnia, hogy művészeti törekvéseit legalább annyira lehetetlenné teszik az előítéletek és az igénytelenebb olvasói szokások, mint a szaporodó fórumokkal újraéledő ideológiai-politikai csatározások. Mert míg utóbbiakban maga mögött érezhette egy jelentős párt, egy évtizedek óta nyilvánosságra érett ízlésirányzat rokonszenvét és támogatását, a lap profilváltását saját előfizetői

akadályozták meg – főként vidéki levelekkel és tömeges lemondásokkal. S mivel nekik nem kellett az a korszerűség, melyet „három ilyen zsidó csinál”,⁴² Kassák távozott. Az Új Idők pedig, profilban és tipográfiában visszaszürkülve egykori elődeihez, teremtő szellemét nélkülözve a továbbiakban már csak vegetált.

A szerkesztői kudarc óhatatlanul a tágabban vett kulturális közélet felé sodorta a változások hevületével érintett írók. Egyelőre sikeresen kerülve a pártpolitikai ütközéseket, energiáinak jelentős részét felvilágosító kultúrmunkába fektette, minisztériumi szervezőként jeleskedett. Az 1946-os év nála elsősorban a Demokrácia Kultúrnapjai akcióprogramjának időszaka – vidéki utazásokkal és a munkásművelődés ismert, didaktikus reményeivel. Nemigen vesz részt pártjának hatalmi helyezkedéseiben, valamint a népi írók ellen újraindított kampányában. Kapcsolata ekkor a Népszavával is meglazul, kevesebbet publikál. Ha pedig olykor támadások érik balfelől a „meddő összejövetelek”, „önkivonatoló író-szereplőinek” nézetei miatt⁴³ (Sarkadi Imre, Méray Tibor), a Szabad Nép kritikáira nemcsak cikkekben válaszol, hanem az új rendszer iránti lojalitását is kifejezi. 1946 decemberében például levelet ír Révainak, amelyből – mint azt Standeisky Éva közli – „egyértelműen kiviláglik, a két munkáspárt harcát közös ügynek tartja és a kulturális ügyek méltó irányítójának ismeri el Révai Józsefet”.⁴⁴ Igaz lehet ez még akkor is, ha az Új Időkben felvillantott művészeti elképzelései után sem feledkezik meg a modernség kérdéseiről, s egyik erjesztője az avantgarde örökségét továbbgondoló mozgalmaknak. Legfeljebb azon gondolkodhatunk el, lojalitásában mennyi szerepe lehet a taktikai elemnek, hiszen maga feltűnően kerüli a kommunista

fórumokat, s képviselőiknek nemigen nyújt publikációs lehetőségeket, ha a döntés az ő kezében van.

Mivel a háborút követő egy-két évben a napilapok kulturális rovatai legfeljebb az események szintjén szerveződtek meg, s csak kezdeti lépésekig jutnak olyan – Kassákot is érdekelhető – folyóiratok, mint a Magyarok vagy az Újhold, nincs abban semmi meglepő, hogy a fórum nélkül maradó író nem a primér irodalmi élményekre koncentrálnak. A háború végét rögzítő versei után lírájának régi-új színeire majd csak a negyvenes évek végefelé látunk példát, mint ahogy erősen ideológiai töltésű regénye, *Az út vége* is – noha az alkotói folyamat logikája szerint itt kell rátekintenünk – évtizedek múlva kerül az irodalmi köztudatba. Kassák élménye ekkor a rendszerváltás, a befogadóval való új típusú találkozás lehetősége, mely a publicisztikában, a szervezésben, a szerkesztésben, a rendezvények dömpingjében jut világosan kifejezésre. S ha elő is veszi néhány publikálatlan regényét (a *Mögötte áll az angyalt* az Új Idők, az *Egy lélek keresi magát* címűt a Magyarok közli folytatásokban), jobban vonzódik a demonstratív, a találkozás élményét közvetlenebbül sugárzó műfajokhoz. Ott hábáskodik a munkások számára indított hangversenysorozat szervezésénél (*Út a remekműböz*), lényegében mű és közönség viszonya izgatja didaktikusra hangszerelt képzőművészeti kritikáiban, s az sem véletlen, hogy a filmhez és a drámához e mozgalmas időkben kerül pályája során legközelebb. Jóllehet, az utóbbi kísérletek alighanem munkásságának esztétikai mélypontját közelítik.

Kassák 1945-ből származó, többször átdolgozott filmforgatókönyve talán az egyik legalkalmasabb példa arra, hogy a túldimenzionált didaktikus szándék és a rendszerváltásba

helyezett előlegezett bizalom összevillanásából miként alapozódhattak a dogmatikus irodalom alig kikerülhető változatai. Mivel a két háború közötti munkásromantikára hangszerelt műnek a Munka-kör felől közelítve valóban visszakereshető az élményi fedezete, s az is kétségtelen, adott pillanatban a történelem alakulása a baloldali mozgalmak társadalmi fölényével biztatott. Mikor tehát Kassák törekvéseit „az új realizmus vonalába tartozónak” tudta,⁴⁵ az élmény hitelességének és a kollektív gesztusokra alapozó szocialista elméleteknek vonzásában nagyolta el művének belső összefüggéseit. Lényegkiemelő mozzanatként érezve – hogy csak a legfontosabbakat említsük – klerikális reakció és munkásmozgalmi konspiráció, pártfanatizmus és személyi boldogság konfliktusait, szabadjára engedve e felületeség hamis pátozát. Kétségtelen, az expresszív képi technika, a professzionista jelenetelés vagy a színészi játék még valószínűleg árnyalhattak volna valamit Sándor és Anna sematikus figuráján, a naturális részletek fölerősítésével pedig súlyt kaphattak volna a kirándulás és a tüntetés epizódjai – mint ahogy az áruló Kornis János jelleméhez képest is összehasonlíthatatlanul igényesebben kezd regényhőse alakításába. Az író a kollektív műfajokban azonban nagyon is komolyan gondolta osztályharcos örökségének művészi exponálását. Filmtervének megghiúsulása után Hamza D. Ákos rendezésében az *Angyalföld* megfilmesítését szorgalmazta,⁴⁶ majd a szakma érdekköreiből kikerülve a színpad felé tájékozódott. Túl a mindig is különös műgonddal felépített szerzői esteken, nyoma van annak, hogy amatőrök bemutatták az *Egy lélek keresi magát* színpadi adaptációját,⁴⁷ később – nehéz helyzetében talán már némi politikai számítástól sem mentesen – Nádass

Józseffel közösen írt *Gorkij* című egyfelvonásosának külföldi kiadását kerestette.⁴⁸ De ebbe a kísérleti sorba tartozik *És átlépték a küszöböt* című drámája is, mely a negyvenes évek vége felé járja be színpadi kálváriáját.⁴⁹

Mielőtt azonban tovább bogoznánk Kassák felemás dramaturgiai próbálkozásait és indukáló szerepköreit, nem árt tudatosítanunk, a koalíciós időszak azért nem csak a közéleti ember megújulását mutatja. Egy-két korábban írt mű publikálása mellett, melyek közül festőregénye akár revelációként is hathat a kortárs művészvilág belső ábrázolásával, talán elsőként végzi el a számvetést a két háború közötti idők önvészélyes társadalmi jelenségeivel, az eltévedett ideológiákkal. Versvilágába is új színeket hoz az újjáalakult francia kapcsolat éppen úgy, mint egykori expresszionista költészetének aktuális áthangolása. Nemcsak markáns jelenség tehát, aki évtizedek óta hirdeti a korszerűség és a társadalmi változás elveit, hanem rangos művekkel jelenlévő alkotó. Még akkor is, ha az *Áruló* és az *Elvégeztetett*... címvariációk után *Az út vége* csak a hatvanas években jelenhetett meg. Igényességét azonban a kor akusztikájából kikerült, utólagos olvasat is igazolja. A regényben különös erővel kapcsolódik egybe a múlt történelmi tapasztalataival súlyosbított kassáki didaktika azzal a morális szándékkal, melyet hősnője szájába ad: „elsősorban mégis csak azért kezdtem neki, és azért folytatom, hogy némileg rendbe jöjjenek magammal, elszámoljam adósságaimat, és tisztára mossam elszennyesedett rongyaimat”.⁵⁰ Ha küldetésnek tekintjük az írói munkát, aligha találhatott ekkor égetőbb feladatot: rákérdezni a nemzeti katasztrófa okaira, elemezni a bűnbe sodródás szubjektív indítékait. Ez az oknyomozó szándék eleve kizárta a műből a tézisregények egydimen-

ziós logikáját, s az alkotói figyelmet önmaga legterméke-
nyebb prózatechnikai megoldásai: a stilizált kordokumentá-
lás és a lélektani megközelítés irányába terelte. A téma
rangos művészi megformálásához további jó esélyeket
jelenthetett, hogy Kassák a kulcsregény látszatát mindvégig
fenntartva – mert hiszen a gyászos véget ért Kassai-Schal-
maier nyilas propagandaminiszter karrierje a történelem
egyik vezérmotívuma – az eseményeket átélt feleség retros-
pektív monológiában olyan formai megoldásra lelt, mellyel
a kétféle dimenziót szinte maradéktalanul egymásra vetít-
hette.

Hogy az említett lehetőségek ellenére *Az út vége* mégsem
vált remekművé, ennek főbb okai között a prózaíró korább-
ról már ismert alkotói korlátait említhetjük. Addig a sávig
ugyanis, ameddig a szerző – több más művéhez, leginkább
pedig önéletrajzához hasonlóan – kellő rálátással tudja
formálni anyagát, szinte a teljesség érzetét képes olvasójá-
ban felkelteni. S ha nem gondoljuk is azt, hogy a Munka
kulturharcait, a proletár hétköznapi puritán pátoszát, a
politikai frontvonalakat néhány életszerű szituációval érzé-
keltető részek „Kassák írói művészetének csúcspontjai”⁵¹
(Kristó Nagy István) – kétségtelen, a korszellem és a Fenyves
kórusvezetőn átsugárzó kassáki ideológia a szereplők lélek-
tanával kiegészülve a regény első harmadában még meg-
bontathatlan hangulati egységet képeznek. Makai árulását
kiváló ritmusban adagolt kis jellemhibák készítik elő, a
mozgalom belső életét és világnézeti vitáit a közvetlen
élményszerűség hitelesíti. A pontosan körülhatárolt erőter-
ben jelzés értékűvé válhat kintről egy-egy politikai mozdu-
lat, míg az írással való viaskodás, a vallomás kényszere az
asszony figurája felől nyújt váratlan intellektuális kalando-

kat. Ebből a regényből sem hiányoznak az életutak csomópontjaiban lendületesen megrajzolt mellékalakok, mint a már említett Fenyves, vagy a Mutter körvonalait öltő Margit néni. Az esztétikai problémák most is akkor kezdődnek, amikor a mű a hitelesség megtartásának kedvéért kénytelen felvenni a történelem iramát. A még áttekinthetetlen, érzelmileg erősebben determinált közelmúltban jobbról és balról elrajzolt jellemek igyekeznek lefedni a karriertörténet mögül kicsúszott társadalmi háttérrel (gondoljunk a színre lépő Belling rendőrtisztre vagy a kommunista Jucira). E légtér még szembetűnőbb a politikai összefüggésekből kiszakíthatatlan hatalom csúcán, ahol a főhős szemléltetése már sem a háborús események, sem a bemutatott magánélet lélektana felől nem motiválható. Az egyensúlyvesztés pedig az életműből már ismerős, körülményesen túlírt epizódok sorához vezet (Margit néni galambjai, a félkarú Juci felbukkanása), melyekben folyamatosan lepleződnek le az autodidakta indulásból őrzött lépészavarok. A műegész mégis az egységes megformáltság érzetét erősíti. A témaérzékenység és az oknyomozás attitűdje mellett alighanem annak a sajátos pszichikai hatásnak az alapján, melyet a vallomásaival vívódó feleség sugároz. Kabdebó Lóránttal szólva ugyanis végsősoron az ő „értetlensége a művészi elfogadtatója a férj ábrázolásában jelentkező hiánynak”.⁵²

Míg a regény a prózaíró Kassák egy termékeny periódusát zárta le, a lírikus – a *Hatvan év összes verseinek* újabb darabjai szerint – több jelét adta a megújulásnak. Pontosabban szólva, eleve csak részgazságnaként fogható fel Diószegi András sommás ítélete, aki szerint a költő a harmincas évektől beszűkült, provincializmusba süllyedt, egyetemes igényeit feladva „megfáradt, majdnem hogy túlhaladott

jelenséggé lett”.⁵³ Az kétségtelen, az izmusok elvirágzásával és az új népiesség európai térhódításával az író egész munkássága vált átmenetileg időszerűtlenné, de mindig is csak olyan megszorításokkal, miként azt Sőtér István a *Négy nemzedék*ben megjósolta: az új költészet eszközei különböznek ugyan az övéitől, ám „nagyon valószínűnek látszik – írta 1948-ban megjelent kötetében –, hogy a szocialista líra egy távolibb változata épp a Kassák eszközeit fogja megragadni”.⁵⁴ Nem szólva arról, hogy a harmincas–negyvenes évek költői hangja – jóllehet, a nemzetközi áramlatokból kiszakadva – sajátos kölcsönhatásban alakul a hazai újklasszicista lírai törekvésekkel, s az úgynevezett „kassáki bukolyika” eredeti színe ennek a Babitstól Radnótiig hangzó kánonnak. Nem tudni, a háború és a társadalmi változások élménye nélkül mennyire mozdult volna el költészete az alkotói magány és a csendes meditáció övezeteiből, közéleti érdeklődése viszont óhatatlanul nyomot hagyott újabb versein. Előbb csak az ostrom és a béke kényszerű hírmondójaként, később a magánszféra őszi hangulataiba is visszaszivárogtak tompulni látszó közösségi indulatai. Olyannyira, hogy e periódusban – mintegy az avantgarde utáni hangváltás ellentétjeként – a szerelem, az életút emlékezete, az öregedés felkavaró sugallatai elvéve koncentrálnak komolyabb versszerező erővé, motívumaik hívják elő a közhelyesebb formai megoldásokat. Legfeljebb egy jelentéktelen gyermekvers-ciklus (*Az ember és munkája*) páros- és keresztrimes kis strófáival figyelmeztetve arra, hogy a konvenciónak is lehetnek relatív tartalmai, amennyiben egy szabadversre hangszerelt költői ízlésvilágban bukannak elő.

Amíg a korábbi évtizedekben Kassák a városhól kijárt a

természetbe, mozgalmi mozdulatainak, menekülő gesztusainak igazában csak lendületes háttére volt a táj – sétáló verseinek hangulatokat árasztó díszlete, kozmikus képnövesztő technikájának hol emberi arányokra figyelő, hol metafizikusan átlényegített részlete. Az 1946-os felemás nemzeti ajándék, a békásmegyeri ház viszont „a két Kevély-hegy lábánál, távol a pesti zajoktól és tülekedésektől”⁵⁵ mindennapos látvánnyá avatta, a mítoszok gerjesztése helyett a kisrealizmus pezsgő csodái felé terelte a természet közelségének élményeit. „120 gyümölcsfa csemetét ültetünk a kertbe – írja naplójában az új életformáról –, többfajtájú nemes galambot tenyésztettem, kijártam horgászni a közeli Dunára és szinte észrevétlenül visszatértem régi szenvedélyemhez, a rajzoláshoz és festéshez.”⁵⁶ Csoda-e, ha egyre gyakrabban a ház „tenyényi zöld-keretes ablakából” indul el a tekintet (*Hálaének*), s a kert válik a lelki folyamatok legérzékenyebb tükrévé. Az apátia színtelen hangulatjelentései után a helyzetbe került költő a növényi vegetáció termékeny, belső erőktől feszülő vízióira hangozódik, elvont kozmikus metaforáit a látvány konkrét képeire forgatja át: „dús hagymák és saláták között” fedezi fel új otthonát (*Kertem varázsa*), „micsoda szilvád ettem, almád és barackod” – kiált föl az ellobbanó *Nyárban*, a *Két vers – faluról* fuldoklik a körtevirágok, a smaragdzöld levelek, a harmat ékköveinek képzuhatagában. Ez a belső harmóniával átlényegített mikrokozmosz most az öregedés érzéseinek intim pillanataiban sem a korábbi ezüstös tónusokat csillogtatja, hanem telt kosarakról és élénk színekről dalol (*Karöltve az öregséggel*, *Decemberi kép*). Az élmény monoton derűjét expresszív nővesztett horizontváltások, szürreálissá feszített képi kontrasztok, varázsos prózavers-futa-

mok teszik változatossá, az ihletettség csúcsein pedig a részletek fogalmi rendszerré állnak össze, a természeti képeken keresztül tisztán artikulálódott költői üzenetek fogalmazódnak meg. Modell értékű költemény e sorban az *Invokáció*, mely egyetlen hatalmas allegóriába fogja az augusztusi hajnal látomásait, s a növényi léten átzuhogtatva az ismeretlen jövődő hírnökévé avatja a felbukkanó nap szertesugárzó, éltető erejét:

sugaraid érintésétől dalba kezdenek a madarak
guggoló magányukból felnyújtóznak a növények
babok, borsók, petrezselymek, saláták harmattól csillognak
s szinte hangosan nevetnek együgyű örömükben
a csönd hárfája zeng s a beérett, hatalmas napraforgók
felédnyújtják csipkézett, aranysárga tányérjaikat, melyekben
fekete, olajdús magvak csillognak

A versek egy másik, a gondolati jegyeiktől erősebben befolyásolt vonulata az ars poetica-szerű, fogalmi alakítások felől indulva keres tárgyias képi kapaszkodókat, s jut el legsikeresebb darabjaiban az *Invokáció*hoz mérhető lírai szintézishez. Mivel a költőben – közéleti szereplésének hullámzásaiból is követhetően – a felszabadultság, az osztályharcos perspektívák érzetével párhuzamosan a bizalmatlanság, a tökéletes társadalom megteremtésével szembeni kétely hangja is megfogalmazódik. Az olyan, szerepvállalásból adódó, publicisztikus kinyilatkoztatásokat, mint: „Egyáltalán nem az Ígéret földje az, ahol ma élünk, de nagyon jól tudják ők [ti. a munkásköltők], hogy áttörtük a korlátokat . . .”⁵⁷ (*Bevezető sorok Földeák János verseihez*) – sorozatosan keresztezik a rossz előérzet lírai megnyilatko-

zásai. Szinte azt is mondhatjuk, a közéleti meditáció és az események filozofikus értelmezése mögé húzódik ekkor mindaz a szkepszis, melynek megfogalmazása a politikai szintéren nem ajánlatos vagy nem taktikus. Az *igazi költők*-bőz expresszív eszközökkel hevített ódai hangulatát például a „mézesmadzag”- és a Kőműves Kelemen-motívum zaklatja rapszodikussá, az ünneplő embernek mind gyakrabban támadnak a bilincsré és lánccsörgésre asszociáló hallucinációi (*Lánccsörgés, Krétakör, Rossz gondolatok, Ünnepi vigasztaló*). „Miért is tagadnám, az út egyre nehezebb lesz” – írja a *Zord számvetésben*, „elrejtőzött a csillag, mely jelt adhatna” – mondja a *Nébány akkord. Az Úrnapja* franciásan oldott versprózája egyszerre merítkezik meg a szegények vallásos áhítatában és az „egyház praktikáit” körülvevő gyanakvásban – mintegy a hit kérdéseiben is forszírozva egy olyan harmadik utas lehetőséget, mely a lélek számára az intézményesített vallás és a bigottság pólusai között a felvilágosult szellem felől még elfogadható. Választ keresve ezzel saját bizonytalan istenkeresésére, tárgyiasítva azt a régi dilemmát, amit a hívőnek nevelt ember számára „az igazság és a tisztaság jelképe” jelenthet.

A helyzetből kínálkozó tematikai gazdagodás, persze, szembetűnőbb változatokat jelez a Kassák-vers finom poétikai módosulásainál. Már csak azért is nehéz az utóbbiról folyamatában beszélni, mivel a költő kulcsverseiben sokáig megőrzi „nagy átfogásokra, világokat összekötő széles költői mondatokra alkalmas” stílusát⁵⁸ (Nemes Nagy Ágnes), technikai megoldásai gyakran avantgarde alakításainak utánérzetét kelthetik. A kötetzáró *Őszi vándorlás körbe-körbe* című, hatalmas ívű sétáló verse például – immár az idő koordinátái között – a hagyományos tempóban ütközteti

az életrajz keserű élményeit az építés, a „szigorú rend”, az „új világ gerendázata” féle, időközben új szemantikai üzenetekkel gazdagodott konstruktivista rekvizitumokkal. A másik kulcsvers, *A dolgok közelében* viszont már sejtet valamit a besűrűsödő, szikárságát purista esztétikába menekítő kései Kassákból. Nem a szecessziós lezárással, a felütésben érnek szételemezhetetlenné a tárgyasított hangulatok, s válik formává – miként azt egy más összefüggésben Gyergyai Albert említette – a költő „tényektől korlátozott szabadsága”:⁵⁹

Egy kutya vonítása kegyetlenül megsebzi az éjszakát
aztán más kutyák felelnek, számunkra érthetetlen nyelven
és mégis, mintha a föld legmélyebb kútjába tekintenék
arcom tükörképét keresem mindhiába, de a szív dobol
sírva válaszol az érthetetlennek s az viszont válaszol
miközben szinte halálra dermedtön körülölel a csend
egy csillagocska fénypontjában a mély, gyászbaborult ég
alatt.

A költői élménnyel való szigorúbb gazdálkodás másik tünete, hogy az avantgarde mozdulatokat őrizve, de az öregedés túlcsonduló érzelmességét épp az izmusokban jellegzetessé váló konstruktivista gesztusokkal fegyelmezve a szerző tömbverseket formál – egyetlen gondolati ívbe, érzelmi ellentmondásba vagy allegorikus futamba sűrítve szertekívánkozó benyomásait. Ezek a – sorhosszúságukhoz képest – zömök kompozíciók nemcsak a lélegzetvétel ütemezését tartják, hanem a próza „ünnepies komolyságával, retorika-előtti egyszerűségével és tisztaságával”⁶⁰ (Gyergyai Albert) is gazdagítják az őszikés korszakába

érkező költészetet (*Kréta kör, Küszöb előtt, Rossz gondolatok, A dolgok közelében* stb.). De verstechnikai megközelítésben, e szempontból talán csak a csoda felőli értelmezések dimenzióit és az álom szürrealis kalandokra csábító varázsát feledve, az ihlet végső letisztulása és a teátrálisabb gesztusok lefokozása felé jeleznek a költő versprózái is. Elegendő összevetnünk az *Elszakíthatatlan lánc*, a *Sejtellem*, az *Úrnapja*, a *Mária így szól a gonosz férfiakért*, a *Két síkban* típusú műveket a húszas évek líraközeli prózaverseivel, hogy megértsük – itt már nem a stílus keresi az őt reprezentáló költői kifejezéseit, hanem a rezignált számvetés, az elmúlásra hangolódás „a való világon túl / s az örület vörös határsávján innen” (*Két vers – faluról*) állapota enged teret a szürrealista talányoknak, a lét egészébe tudva egyszerű dolgaink irracionális fonákját is.

- 1 KASSÁK Lajos, *Kis könyv baldoklásunk emlékére*, Bp., 1945, 108.
- 2 LENGYEL Balázs, *Kassák Lajos*, Újhold, 1947, 1–2. sz., 60.
- 3 *A magyar irodalom története VI.*, Bp., 1966, 226.
- 4 Uo.
- 5 CSAPLÁR Ferenc, *Az Alkotás szerkesztőjének levelezéséből*, Jelenkor, 1987, 3. sz., 262–263.
- 6 CSAPLÁR Ferenc, *Kassák és a filmművészet*, Filmkultúra, 1987, 8. sz., 3–9.
- 7 *Kortársak Kassák Lajosról*, Bp., é. n., 165.
- 8 *Az Alkotás szerkesztőjének levelezéséből*, 267.
- 9 Kassák 1945 utáni közéleti szerepléséről I. MOLNÁR János, *A Szociáldemokrata Párt 1945 utáni művelődéspolitikájának néhány vonása*, Párttörténeti Közlemények, 1983, 2. sz., 50–90; STANDEISKY Éva, „A rajongó és a kritikus élt bennem...” *Kassák Lajos 1945 utáni közéleti tevékenységéről*, Valóság, 1987, 6. sz., 62–75; MAJOR Ottó, *Kassák sorsfordulói*, Jelző, 1989, 7. sz., 60–67.
- 10 MAJOR Ottó, *i. m.*, 61.
- 11 *L. Alkotás* 1947, 1–2. sz., 2. Az írók közül Gellért Oszkár, Heltai Jenő,

- Nagy Lajos, Schöpflin Aladár, Szép Ernő és Tersánszky Józsi Jenő részesült még életjáradékban.
- 12 GÖNCI Sándor, *Kortársak Kassák Lajosról*, 119 és HEIMER Jenő, *Kibontott zászló. Az Olvasó Munkás Klub Kassák-emlékkönyve*, Csepel, 1987, 66.
- 13 GYÖRGY Péter, „Szemtől szembe”. *Kassák: Az Alkotás és a Kortárs szerkesztője*, Jelenkor, 1987, 3. sz., 254.
- 14 KASSÁK Lajos, *Előljáró szavak*, Szocializmus, 1945, I., 58–59.
- 15 KASSÁK Lajos, *Emlékezés Knut Hamsunra*, Új Idők, 1945. aug. 4.
- 16 KASSÁK Lajos, *Rózsa Miklós emlékkiállítás = Élünk a mi időnkben*, Bp., 1978, 378.
- 17 MOLNÁR Aurél, *Egy óra a hatvanéves Kassák Lajossal*, Új Magyarország, 1947. márc. 8., 10.
- 18 KASSÁK Lajos, *Három mester grafikája = Élünk a mi időnkben*, 379.
- 19 KASSÁK Lajos, *A székesfővárosi képtár kiállításához = Élünk a mi időnkben*, 374.
- 20 Idézi CSAPLÁR Ferenc a Tiszántúli Népszavából = *Kassák és a filmművészet*, 35.
- 21 KASSÁK Lajos, *Képzőművészetünk Nagybányától napjainkig*, Bp., 1947, Vedres Márkról szólva = *Élünk a mi időnkben*, 318.
- 22 KASSÁK Lajos, *Időszerű vallomás*, Nagyvilág, 1947. 1.
- 23 KASSÁK Lajos, *Zúrzavar és késő bánat*, Népszava, 1945. jún. 27., 3.
- 24 KASSÁK Lajos, *Invitáció*, Népszava, 1945. júl. 8., 6.
- 25 KASSÁK Lajos, *Mit adtunk az értelmiségnek?* Népszava, 1945. dec. 2., 5.
- 26 *I. m.*
- 27 W. BOROS Irén, *Író az íróról. Kassák Lajos nyilatkozata a debreceni kultúrbétről*, Tiszántúli Népszava, 1946. júl. 7., 5.
- 28 KASSÁK Lajos, *Nébány megjegyzés színiigazgatóink nyilatkozatához*, Színház (kivágot, Kassák Múzeum).
- 29 Az idézett cikkek a Népszavában: *Vonatfüty*, 1945. ápr. 8., 4; *Egy város arculatához*, 1945. ápr. 15., 4; *Egy tavaszi nap*, 1945. ápr. 22., 4; *Ünnepi gondolatok*, 1945. máj. 1., 7; *Csábítás a jóra*, 1945. máj. 6., 4.
- 30 PÁN Imre, *Beszélgetés az írók feladatáról*, Új Idők, 1945. aug. 25., 116–117.
- 31 KASSÁK Lajos, *Az író írjon*, Világ, 1945. máj. 27.
- 32 Uo.
- 33 FODOR József, *Együttléteim Kassák Lajossal*, Kortárs, 1967, 3. sz., 383.
- 34 FODOR Gyula, *Bartók Béla 1881–1945*, Új Idők, 1945. szept. 29., 264.
- 35 KASSÁK Lajos, *Bartók Béla*, Új Idők, 1945. okt. 13., 292.
- 36 KÁLLAI Ernő, *Egy festőnemzedék*, Új Idők, 1945. szept. 15.
- 37 KASSÁK Lajos, *Egy kéпкиállításról*, Új Idők, 1945. okt. 6., 270.

- 38 KASSÁK Lajos, „Az eltűnt idő nyomában”, Népszava, 1945. júl. 15., 6.
- 39 JUSTUS Pál, *Jegyzetek a demokráciáról*, Új Idők, 1945. aug. 4., 7.
- 40 BÁLINT Endre, *A művészet szabadsága és a szabadság művészete*, Új Idők, 1945. aug. 4., 26.
- 41 *Kassák Lajos új művéről*, Új Idők, 1945. aug. 4., 29.
- 42 Az idézet a zsidóság és az avantgarde fogalmának automatikus összekapcsolására utal. L. FODOR József, *i. m.*
- 43 L. STANDEISKY Éva, *i. m.*, 65–66. és Szabad Nép, 1946. dec. 1.
- 44 STANDEISKY Éva, *Kassák Lajos belső száműzetése (1948–1956). Egy kizárás politikai háttere*, Mozgó Világ, 1988, 12. sz., 65.
- 45 CSAPLÁR Ferenc, *Kassák és a filmművészet*, 35.
- 46 L. SZILÁGYI Gábor, *Tűzkeresztség*, Magyar Filmintézet, 1992 19.
- 47 *Kibontott zászló*, 41.
- 48 L. HÁRS László (H. L.), „Gorkij”, Kortárs, 1948. ápr. 15., 402.
- 49 A darabot – egy jogi vitát kavaráó erdélyi előadás után – 1948 januárjában mutatta be a Nemzeti Színház.
- 50 KASSÁK Lajos, *Az út vége*, Bp., 1982, 294.
- 51 KRISTÓ NAGY István, *Kassák Lajos emlékezete. Följegyzések szépprózájáról*, Délsziget, 1987, 7. sz., 4.
- 52 KABDEBÓ Lóránt, *Kassák Lajos: Az út vége*, Napjaink, 1964, 1. sz., 10.
- 53 DIÓSZEGI András, *Megmozdult világban*, Bp., 1967, 142.
- 54 SÓTÉR István, *Négy nemzedék*, Bp., 1948, 12.
- 55 KASSÁK Lajos, *Szénaboglya*, 1955. márc. (kézirat). A napló 1988-ban megjelent.
- 56 Uo.
- 57 KASSÁK Lajos, *Bevezető sorok Földeák János verseibe = Csavargók, alkotók*, Bp., 1975, 374.
- 58 NEMES NAGY Ágnes, *Kassák Lajos: Hatvan év*, Köznevelés, 1947, 10. sz., 222.
- 59 GYERGYAI Albert, *Kassák Lajos válogatott versei*, Bevezetés, Bp., 1956, 28.
- 60 Uo.